

Lehetőségek aktív állampolgárrá nevelésre és tanulásra¹

Összefoglaló

1. **A demokrácia gyakorlásának is az utóbbi idők társadalmi és politikai fejleményeihez kell alkalmazkodni.** A döntéseket növekvő mértékben az EU hozza. A globális világban háttérbe szorulhat a civil társadalom a nemzeti döntéshozatalban, és a nemzetközi gazdaság következményeként a politikusok is kisebb hatással vannak a nemzeti gazdaságra. Válságban van az EU, miután Franciaországban, Hollandiában, Nagy Britanniában visszautasították a közös EU alkotmányt. Jól láthatóvá vált a szakadék a politikusok és a lakosság között. Emellett mind a politikában, mind a közgondolkodásban előkelő helyen áll a migránsok integrációjának kérdése.
2. **A demokrácia azonban elgyengül, egyenest összeomlik, ha a lakosság nagy része távol marad a részvételtől.** Jól működő demokráciához a polgárok részvétele szükséges. Multikulturális társadalmaknak nevelni kell a tagjait egymás véleményének és vallásának elfogadására. A muszlim bevándorlók és a helyi lakosság közötti feszültségek megnőhetnek az iszlám országokban végbemenő terrortámadások és tartós konfliktusok következtében.
3. **Az emberek nem születnek demokratának, a polgári értékrendet tanulni kell.** Ez az oktatás feladata, de a kormányoknak és parlamenteknek kell a prioritásokról dönteni. A nemzeti politikák változó jellege következtében a felnőtt részvétel olyan új lehetőségeit is meg kell teremteni, mint az interaktív döntéshozatal, helyi népszavazás stb. Mivel pozitív összefüggés van az önkéntes szervezetekben és a politikában történő részvétel között, a társadalmaknak érdemes a civil társadalom aktivizálásába fektetni.
4. **Az aktív részvételre nevelést a lehető legkorábban el kell kezdeni.** A legtöbb országban azonban ez nincs így.

¹ Az *Opportunities for education and learning for active citizenship* c. tanulmány nyersfordítása

5. Fontos a részvételhez szükséges képességek (ismeret, magatartás, képzettség) realista, tömör és gyakorlatias listáját összeállítani. Különbféle nemzetközi intézményekben (OECD, Európai Tanács, Európai Bizottság, a Nevelés Tanácsadó Testülete, a nevelési miniszterek, tananyagokat összeállító intézetek) megkezdődött a polgári magatartás mibenlétének megfogalmazása. Az aktív állampolgár státuszhoz kapcsolódó feltételek széleskörű nemzetközi és nemzeti vitái a tanárok, a tanfolyamvezetők figyelmét is felkelthetik, és bevihetik a politikai és közgondolkodásba.
6. A jelenlegi társadalom jó működéséhez szükség van arra, hogy a lakosság tudatosan kövesse a média híreit. A média tanítása különösen lényeges a digitális különbségek leküzdésében, amelyek ma még megvannak egyes társadalmi rétegek között.
7. Különbféle intézmények (iskolák, az Internet, TV, szülők, barátok, sportegyesületek, munkahelyek, szomszédok, a civil társadalom) befolyásolják a demokratikus részvételhez szükséges képességek megszerzését.
8. A fiatalok és felnőttek mindennapi tapasztalatai meghatározzák a demokratikus részvételt. Ha a mindennapi körülmények nem demokratikusak, akkor a demokratikus részvétel tanulásának nincs sok értelme.
9. A hatékony polgári magatartás megtanulásához elengedhetetlen a demokratikus iskolai és osztályléggör; a tapasztalatok, a tudás átadása; a szülők feladata meghatározni a gyermekeik magatartásának határait és a biztonságos légkör teremtése; közös döntések hozatala az iskolában és a munkahelyeken stb.

10. Javaslatok

Demokratikus életforma, tanulás és munkahelyi környezet elengedhetetlen a demokratikus magatartáshoz. A demokrácia megtanulása a gyakorlattal szerezhető meg. Fogalmazzd meg és vitasd meg a demokratikus polgári magatartás alapfeltételeit! Alakíts ki lehetőségeket a társadalmi részvételre, lehetőleg helyi szinten!

Kulcsszavak

Aktív állampolgárság, szövetséges demokrácia, polgári magatartás elemei, polgári magatartás tanítása, civil társadalom, demokrácia, digitális szakadék

Bevezetés: Az utca törvénye

2005. júniusban Micha de Winter professzor székfoglaló előadást tartott az Utrechti Egyetemen „Demokráciatanítás vagy az utca törvénye” címmel. Demokráciatanítási bevetésről beszélt, hogy a gyerekek a demokrácia képességeit megtanulhassák.

A Pennsylvanai Egyetemről egy amerikai barátjától és kollégájától kritikus megjegyzéseket kapott erről a bevetésről. A barát reakciója a következő volt: érdekes történet, de ha én a philadelphiai gettóban élő gyerekeket arra tanítanám, amit Ön szeretne, és meg is fogadnák, akkor „az meg is ölhetné őket”. Megemlítette Elija Anderson írását, „Az utca törvényét”. Anderson leírja a philadelphiai fekete gettóban élő szülők és gyerekek életét, ahol

magas a munkanélküliség, a szegénység, ahol a családok nem válogathatnak az életbenmaradás eszközeiben. Ahol az illegális tevékenységek, drogkereskedelem, prostitúció virágzik. Sok „tisztességesebb család” megpróbál ugyan egy bizonyos morális szinten élni, de tisztában vannak a gyerekeikre leselkedő veszélyekkel. A gyerekek bántalmazása természetesen számít, mivel ezeknek a gyerekeknek ebben a társadalmi dzsungelben kell életben maradni. Egy egyenlő feleket feltételező nevelés, családi beszélgetésekkel, a gyerekek és szülei közötti tárgyalásokkal veszélyes lehet. Éppen ezért a gyerekeket agresszív, erőszakos szituációk elviselésére képezik ki. „Az utca törvénye” olyan informális szabályok gyűjteménye, amely meghatározza, hogyan kell az embereknek egymással szemben viselkedni. A „Tekintély” a kulcsszó. Ha nem tudsz magadnak tekintélyt, hatalmat kiharcolni, valós fizikai veszélybe kerülhetsz, és lesajnálnak. A tekintélyt az erőszak alkalmazásával szerezheted meg. A gyerekeket keménységre nevelik, képeseknek kell lenniük megvédeni önmagukat és késznek lenni a harcra. A demokratikus magatartásra nevelés, mások értékének, vallásának elismerése szóba se jöhet.

De Winter professzor hasonló reakciókat kapott holland szociális munkásoktól: „elég érdekesnek látszik a konfliktusok békés kezelésének gondolata, de az én közösségemben a szülők üvöltve biztatják a gyermekeiket: Üss az arcába!”

De Winter szerint feszültség van a demokratikus állampolgári lét és az utca törvénye között. Elfogadhatatlannak tartja, hogy gyerekek erőszakban nőjenek fel, mert az nekik is rossz és a társadalomnak is. Ennek megváltoztatásához azonban nem elég mondani az embereknek, hogy változtassanak a magatartásukon. Hogy mit fognak tenni a demokráciáról tanultakkal, az attól függ, hogy látják-e hasznát a saját helyzetükben.

Mit lehet ebből a kis történetből levonni: segíthet a szülőknek támogatást adni a gyereknevelésben; segíthet a tanárok képzésében, hogyan bánjanak az ilyen háttérű gyerekekkel; és leckéket a gyerekeknek a demokráciáról. De ez nem elég. Ezeknek a családoknak az életét kell jobbítani. De Winter szavaival: a szomszédság mérgező hatását kell megszüntetni. Az aktív állampolgárrá nevelés és tanulás nem történhet légtüres térben. A program csak akkor tud a demokratikus magatartáshoz hozzásegíteni, ha a körülményekre is figyelemmel van.

Ebben a cikkben Dr. Ruud Veldhuis leírja, hogy a polgári magatartásra nevelés tanításának milyen lehetőségei vannak egy demokratikus társadalomban, hogyan alkalmazkodjon a változó politikai struktúrákhoz, milyen képességek kellenek a politikai aktivitáshoz, és milyen körülmények között a leghatásosabb a demokráciára nevelés folyamata.

1. Az aktív civil magatartás tanulási folyamatának a demokráciákban fellépő változásokhoz kell alkalmazkodni

Hollandiában csakúgy, mint sok más országban, vita folyik a demokratikus rendszer problémás működéséről, amit a legutóbbi holland választások is jeleztek, amelyek a lakosság elégedetlenségét mutatták. Pim Fortuyn pártja figyelemre méltó szavazatot szerzett (26 helyet az alsóházban [*Second Chamber*] 2002-ben, majd lecsökkenve 8-ra 2003-ban); Fortuyn ezt követő meggyilkolása nyugtalanságokat és nagyszámú lakos gyászát váltotta ki.

A másik jelzés az ún. Európai Alkotmánnyal kapcsolatos népszavazás volt, ahol a lakosság meggyőző 62 százalékkal elvetette a javaslatot, 63 százalékos részvétel mellett. Mindez a kormányzó pártok (szociáldemokraták, liberálisok, szociálliberálisok) közös alkotmányt támogató tanácsa ellenére történt.

Vannak szakértők és politikusok, akik a probléma megoldását – ahogy néha nevezik „a szakadékot” a lakosság és a politika között – a közvetlen demokrácia olyan megtapasztalásában (kipróbálásában) látják, mint a népszavazás (az első országos népszavazás Hollandiában nagy siker volt!).

Vannak, akik a megoldást az interaktív döntéshozatalban vélik megtalálni: egy-egy politikai vita korai szakaszában kérdezik meg a lakosság véleményét, elképzeléseit, amikor a lehetőségek, válaszok még nyitottak, eldöntetlenek.

Mások számára nyilvánvaló, hogy a polgár típusa is megváltozott. A szakirodalomban emlegetett egyik típus a mérlegelő, a számító polgár (*calculating citizen*): azt várja a politikusoktól, hogy világos válaszokat adjanak a politikai problémákra; a kormányoktól pedig megoldásokat, minőséget az oktatásban, az egészségügyben (ne legyenek várólisták a kórházakban), védelmet a terrortámadások ellen, biztonságos tömegközlekedést, gyorsforgalmi utakat a munkába és szabadidős utazásaikhoz. Egy másik típus az ellenőrző, nyomon követő polgár (*monitoring citizen*): figyeli a politikát, és akcióba lép, ha az érdekei veszélybe kerülnek.

Egy véleményformáló megközelítés szerint a jelenlegi politikai problémák a politika áthelyeződéséből erednek (*relocation of politics*). E nézet szerint, ha valóban ez a probléma, akkor a demokráciának is át kell helyeződnie.

Négy példa a politikai hatalom áthelyeződésére:

- A befolyás (*political power*) a központi kormányzattól áttevéődik (fél)privát szervezetekhez és egyesületekhez (különösen az egészségügyben, szociális szférában (*welfare*) és az oktatásban).
- A hatalom áttevéődik a központi kormányzattól multinacionális szervezetekhez a gazdaság globalizációja következtében.
- A hatalom áttevéődik a nemzeti kormányoktól az EU-ba.
- A nemkormányzati szervezetek (NGO-k) a globális civil társadalomban játszanak növekvő szerepet. Ennek következtében visszahúzódnak a nemzeti döntéshozatalból.

Lehetséges, hogy az ún. egyesülő demokrácia (*associative democracy*) nyújthat megoldást a többi változatra (tanácskozó demokrácia, képviseleti demokrácia, közvetlen demokrácia). Ez a politikai model nagyobb felelősséget és felhatalmazást ad a demokratikus szerveződéseknek. A model azon a meggyőződésen alapul, hogy vannak lehetőségek az egyesületek szintjén a tényleges részvételre, mivel a polgárok közvetlenül be vannak vonva a részvételbe, és nélkülözhetetlen ismeretekkel, tudással rendelkeznek. Ilyen szerveződésekre példák az iskolai, szülői, vásárlói, alkalmazotti, páciensi szövetségek.

A nyugati demokráciák néhány sürgető problémával állnak szemben. A migránsok integrálása előkelő helyen áll mind a közbeszédben, mind a politikusoknál. Sok vitára ad okot, és elvárják a politikusoktól, hogy megoldást találjanak. A legtöbb európai állam a mediterrán országokból származó vendégmunkások és menedékjogot kérők tömegével szembesül (Marokkó, Törökország). Hollandiában az egymást követő kormányok toleranciája követke-

tében ezek a csoportok alig integrálódtak, és az oktatási hiányok miatt nehézségeik voltak a munkaerőpiacon. A szeptember 11-i terrortámadás az Egyesült Államokban, hasonló támadások Londonban, Madridban, továbbá a politikai gyilkosságok Hollandiában széleskörű vitákat váltottak ki a közvéleményben és a politikában arról, hogyan kellene az etnikai csoportokat integrálni és az iszlamizmust (az iszlam politikai formáját) kezelni. Hollandiában most keresik a megoldásokat a külföldi háttérű lakosság, főképp a muszlim vallásúak integrációjára.

Nyilvánvaló, hogy a változó társadalmi és politikai körülmények között új tanítási és nevelési programokat kell kifejleszteni, és változtatásokat kell eszközölni. Erre az 5. fejezetben visszatérünk.

2. Egy fenntartható demokrácia jól tájékozott és aktív polgárokat igényel

Ha a lakosság nagy tömegei távol tartják magukat a részvételtől, a demokrácia zsákutcába kerül, vagy össze is dőlhet. A demokrácia legitimitását az „elégséges” (*sufficient*) részvételi arány biztosítja, amely legjobban a választások idején mutatkozik meg. Politikai szakértők között nincs elfogadott minimumérték a részvételi arányra. Az Egyesült Államokban és Japánban országos jelentőségű választásokon a minimumot 40 százalék jelenti.

Más országokhoz hasonlóan Hollandiában is változik a politikai részvétel formája a formális részvételtől (részvétel a választásokon, párttagság) egy-egy területtel foglalkozó egyesületben való aktivitás vagy szervezetek pénzübeli támogatása felé (pl. Greenpeace, Amnesty International).

Olyan szakértők, mint Putnam vitára bocsátották a civil aktivitás csökkenését az Egyesült Államokban. Egy gyakran emlegetett széles körű elemzésben Putnam kimutatta az amerikai polgárok társadalmi és politikai részvételét és azt, hogy ez miért csökken folyamatosan.

Az uniós országokban a helyi lakosok és a muszlimok között meglévő feszültség következményekkel kell, hogy járjon az oktatásra. Multikulturális társadalomban a politikai részvételhez nemcsak sajátos minőségre van szükség, de képzésre, ismeretekre és magatartási formákra. Az oktatásba be kell integrálni más polgárok eltérő véleményének, vallásának tiszteletben tartását.

A közoktatásban és a felnőttoktatásban megvannak a lehetőségek a társadalmi és politikai részvétel elősegítésére.

3. A részvétel egy tanulási folyamat

A tagországok kiemelik a közoktatás jelentőségét a polgárrá nevelésben. A lakosság összetételében történt változások – multikulturalitás, az őslakosok szekularizációja, a bevándoroltak vallásossága (különösen a muszlim vallás terjedése), az individualizálódás – szükségessé teszik az állampolgárrá nevelést, hogy felkészítsenek egy harmonikus multikulturális társadalomra.

Csak a demokratikus társadalom garancia az eltérő vallású, kultúrájú és politikai háttérű közösségek békés együttélésének. Ugyanakkor a demokráciák elbizonytalanodhatnak a változó részvételi magatartás és döntéshozatali mechanizmusok következtében.

Demokratának nem születik az ember, azt meg kell tanulni. Ez az iskolák feladata, de a kormányok és a parlament döntsön a polgárrá nevelés prioritásaiban. A felnőttképzésben is új megoldások szükségesek, mint az interaktív döntéshozatal, népszavazás stb.

Mivel pozitív összefüggés van az önkéntes szervezetekben való részvétel és a politikai aktivitás között, ezért be kell fektetni a civil társadalomba.

Három csoport különösen alulreprezentált a civil polgárrá nevelési programokban: a nők, az etnikai kisebbségek és a képzetlenek.

A külföldi háttérű felnőtt lakosokra különösen oda kell figyelni a felnőttképzésben. Hollandiában most fogalmazzák meg az állampolgárságért folyamodó külföldiek számára speciális tanfolyamokat, hogy növeljék az esélyeiket a munkaerőpiacon. Az Egyesült Államok gyakorlatához hasonlóan a holland kormány az állampolgárságot vizsgáló és bizonyítványhoz tervezi kötni.

Jó példa: Részvételi költségvetés – Porto Alegre

Érdekes a brazil kezdeményezés a helyi politikában részvételre buzdításban. A projekt több mint 15 éve eredményeket tud felmutatni. Porto Alegre (Brazília, 1989) ún. Részvételi Költségvetése más országokban is követőkre talált. A lakosok a demokráciát a gyakorlatban tanulják. Schugurensky szerint eközben sokféle politikai képességet, tudást, viselkedésmódot és értéket szereznek, demokratikusabbakká, toleránsabbakká és figyelmesebbekké válnak.

Mi is az a Részvételi Költségvetés? Egy nyílt, demokratikus részvételi folyamat szükséges feltétele, amely lehetővé teszi minden állampolgárnak, hogy végiggondolhassa (megtanácskozhassa), majd közösen döntéseket hozhasson a költségvetés elosztásáról. Ez szomszédsági vitákat és döntéseket jelent olyan helyi beruházási prioritásokról, mint a járdaburkolás, szennyvízkezelés, vízelvezetés, iskolák, egészségügy, gyermekmegőrzés, lakás stb. Ebbe tartoznak olyan fórumok is, ahol olyan, az egész városra kiterjedő döntéseket is megvitatnak, mint a közlekedés, tömegközlekedés, egészségügy és szociális támogatás, gazdaságélénkítés, adózás, városfejlesztés, oktatás, kultúra, szabadidő. A Részvételi Költségvetésnek négy kulcseleme van: állapotleírás (diagnózis), tanácskozás, döntéshozás, ellenőrzés-nyomonkövetés. Minden évben a résztvevők áttekintik a feltételeket, szabályokat és a folyamatokat. Az előző években tapasztaltak fényében változásokat tudnak eszközölni, és gyakran változtatnak is, hogy a folyamat minőségét, tisztességét javítsák. A Részvételi Költségvetés több, mint azok az alternatív költségvetési javaslatok, amelyek többnyire akadémikus jellegűek, és nem valós költségvetésekkel kapcsolatosak. Túlmutat azokon a hagyományos konzultációs mechanizmusokon is, amelyekre gyakran a formális részvétel jellemző. A Részvételi Költségvetés valós döntéshozó testület. Valódi polgárok által hozott valós döntésekről és valós közpénzekről szól. Bizonyos esetekben a Részvételi Költségvetés Tanácsa az önkormányzati költségvetés minden elemére hozhat döntéseket, azonban leggyakrabban az infrastruktúra és szolgáltatások területén dönt. Porto Alegre-ben a költségvetés 15-20 százalékáról határozhat. A fenntartás és az alkalmazottak bére általában ezen kívül esnek, noha ezek képezik a költségvetés nagyobb részét.

A Részvételi Költségvetésben a részvételt a közvetlen és a választott képviselő szabályainak kombinációja vezérli, szabályozottan működő intézményi szerkezetben, amelynek belső szabályait a résztvevők alkotják meg. Két működési szintje van: a küldöttgyűlés (*Fora of Delegates*) és a Részvételi Költségvetés Tanácsa. Plenárisok mellett számos műhelybeszélgetés is van, vagyis a közvetlen és a képviselői demokrácia szokásos formáinak kombinációja.

4. Az aktív állampolgárságra nevelést a lehető legkorábban kell kezdeni

Schugurensky (2004) „demokráciadeficitet” érzékel, ami alatt ő azt a (hamis) reményt érti, hogy a képzettség szintjének növekedésével az állampolgárok részvételi hajlandósága is nő. „Felmérések sokasága mutatja nekünk az egész világon, hogy a lakosságnak kicsi a bizalma a politikusokkal és a politikai intézményekkel szemben, és nagyon sok politikus elvesztette a kapcsolatot azokkal, akiket állítása szerint képvisel.” A demokráciadeficit egyik oka az, hogy a legtöbb oktatási rendszer (az alapfokú képzéstől az egyetemig) kevés figyelmet fordít arra, hogy aktív, kritikus és elkötelezett polgárokat neveljen. Schugurensky ebben a cikkében javasolja a Részvételi Költségvetés bevezetését, mint egy eszközt a probléma kezelésére.

R.D. Putnam (2000) „Egyedül kuglizni” (*Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, <http://bowlingalone.com/>) c. könyvében azt állítja, hogy az állampolgárságra előkészítés a legtöbb országban nem elégséges. A társadalmi és politikai aktivitás hiányára a következő megoldást javasolja:

Javítsák az állampolgárságra nevelést az iskolákban, mivel tudvalevő, hogy „a közélet eseményeinek ismerete, átlátása, a hétköznapi állampolgári képességek előfeltételei a hatékony részvételnek.” Hangsúlyozza az állampolgári órák gyakorlatiassá tételének szükségességét. Nem arról kell órákat tartani, hogyan megy át egy törvény az országgyűlésen, hanem arról, hogy „hogyan tudok én hatékonyan részt venni a közösségem életében”.

Jól működő stratégia a szolgáltatási tanulás (*service learning*), amelyet néhány amerikai középiskolában meghirdettek: a jól megtervezett *service learning* programok elmélyítik a polgári ismereteket, növelik a társadalmi felelősséget és öntudatot, megtanítják az együttműködés, a vezetés képességét, és esetleg a rasszizmust is csökkentik (egy tanulmány javasolja ezt).

Torney (2001) egyebek mellett azt a következtetést vonja le, hogy „egyes országokon belül összefüggés van a tanulók demokratikus folyamatokkal és intézményekkel kapcsolatos ismeretei és felnőtt korukban a szavazási hajlandóságuk között. Niemi & Junn (1998) szerint az iskola mellett az otthoni környezetnek és a tömegtájékoztatási eszközöknek is nagy a hatása a politikai kultúra kialakítására.

Az állampolgári ismeretek tanítását korán kell elkezdeni. Tudjuk, hogy egészen fiatal gyerekeknek is vannak elképzelései a hatalomról és az államról.

De Winter (2005) szerint a holland demokráciaoktatásban nincs következetes elképzelés arról, hogyan is kellene a gyerekeket felkészíteni a jövő demokráciájára. A jogérzékletet kell átformálni és a gyerekeknek átadni a demokrácia kompetenciákat.

5. A polgároknak ismeretekre, magatartásformákra és képességekre van szüksége a részvételhez

Van fejlődés az állampolgárságra nevelés oktatásában a keretek, minták és képességek megfogalmazása terén. Legyenek anyagok arról, hogy mit kell a részvételhez a polgároknak tudni. Ezek felhasználhatók azokon a műhelybeszélgetéseken ahol a képzőket képezik (tanárokat, tanfolyamvezetőket és más közvetítő szervezeteket), ahol a tartalmakról a viták folynak.

Különösen nemzetközi szervezetekben folytak kutatások ezekkel kapcsolatban. A különböző államok és nemzetközi szervezetek vitái alapján nézzük meg, hogy milyen eredmények születtek.

Az Európa Tanács indított egy **Education for Democratic Citizenship** projektet iskolai és iskolán kívüli oktatásra. Egész könyvespolcnyi publikáció született. A négy legfontosabb leírja a szükséges kompetenciákat, helyszíneket és a tanárok képzését. További fejlesztésekhez jól használható a kialakult keret. (http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/education/E.D.C/)

Az **Unesco-International Bureau of Education** projektje a „Tanuljuk meg az együttélést” (*Learning to live together*), amelyben van egy állampolgári vonatkozás is. Érdemes megnézni a honlapjukon a koncepciót, amely az elsajátítandó képességek mellett jó példákat is bemutat. (<http://www.ibe.unesco.org/International/Databanks/Related/relaconcept.htm>)

Az OECD (**Gazdasági és Fejlesztési Együttműködési Szervezet**) projektjének neve DeSeCo, (Kulcsképeségek meghatározása és kiválasztása – *Definition and Selection of Key Competencies*). Az OECD elismeri a tudás, képesség és készség jelentőségét a társadalom és egyén számára. „Egy jól képzett, jól informált, magas képzettségű polgárság játszhat kiemelkedő szerepet a jelen és jövő kihívásaival szemben.” A projektet a gazdasági szektor kezdeményezte, de szélesebb perspektívából ezek a képességek a társadalom egésze szempontjából fontosak.

Az OECD megemlíti három feladatot:

- az egyének részvételének növelése a demokratikus intézményekben;
- társadalmi kohézió és igazságosság megteremtése;
- az emberi jogok és autonómia erősítése, amely ellensúly a globális esélyegyenlőtlenségek és az egyének marginalizálódásával szemben.
(http://www.oecd.org/document/17/0,2340,en_2649_34515_2669073_1_1_1_1,00.html)

Külön honlapja van a következő témának: Kompetenciák meghatározása és kiválasztása: Elméleti és koncepcionális alapvetések (*Definition and Selection of Competencies: Theoretical and Conceptual Foundations*): <http://www.portal-stat.admin.ch/deseco/index.htm>

Az ún. Lisszaboni Stratégia részeként az EU szakértői csoportja 13 területen, kulcsfontosságú kompetenciákon 2001-ben kezdett dolgozni. A csoport legfontosabb célja volt azonosítani és megfogalmazni, hogy mik a szükséges új jártasságok, hogyan integrálhatók a tananyagba és hogyan lehet karbantartani a jártasságot egy életen át. Különös odafigyelést érdemelnek a hátrányban levő csoportok, akiknek speciális szükségleteik vannak, pl. a korai iskolaelhagyók és a felnőtt korú tanulók.

Elérhető a jelentés, amely leírja a tudásalapú társadalom számára szükséges kulcsfontosságú kompetenciákat (http://www.europa.eu.int/comm/education/policies/2010/doc/basic-skills_en.pdf). Az egyik fejezet a polgári kompetenciákról szól.

Tanácsadó Nevelési Tanácsokat (Advisory Education Councils) szervezett európai szinten az Oktatási Tanácsok Európai Hálózata (**European Network of Education Councils, EUNEC**, <http://www.eunec.org/>). Állásfoglalásokat adtak ki a civilek képzéséről és az európai állampolgárságról. A Holland Oktatási Tanácsadó Tanács (Dutch Education Advisory Council) két jelentést készített a holland oktatási miniszternek angol nyelvű összefoglalóval: Oktatás és állampolgárság (*Education and citizenship*, 2003) és Európai állampolgárság (*European citizenship*, 2004)

Az oktatási miniszterek aktívak az állampolgárságról szóló anyagok összeállításában. Nagy-Britanniában 2002-ben új témaként vezették be az iskolákban. Rengeteg anyag érhető el a tanárok képzéséről és tananyagokról. Az interneten különböző színvonalú anyagok keringenek.

A jelenlegi holland oktatási miniszter kulcskérdéssé tette az állampolgárságot. 2004-ben, amikor Hollandia adta az EU soros elnökségét, a miniszternő rengeteg vitát rendezett, számos cikket íratott a szakértőkkel és egy brosúrát is megjelentetett. Jelenleg folyik egy jogszabály kidolgozása, amely a teljes oktatási vertikumban kulcsfeladatként jelöli meg az állampolgárságot.

Hollandiában most vitatják a médiában a történelemre, a kulturára és a társadalmi kérdésekre vonatkozó tudásminimumokat (amiket minden állampolgárnak tudnia illik). Munkacsoport és miniszteri tanácsadó testület alakult.

Az USA-beli, spanyolországi és nagy-britanniai terrorista támadások és Theo van Gogh meggyilkolása óta elindult egy nyilvános vita arról, hogyan kezeljék az országban a kisebbségeket. Az integrálás, az, amit a bevándorolt állampolgároknak Hollandiáról tudniuk kell: hogyan viselkedjenek a holland társadalomban – mindezek ma forró témák. Másfelől a hollandoknak harcolni kell a hátrányos megkülönböztetések ellen, és támogatni a toleranciát és az egymás iránti tiszteletet. Mindezek normákról és értékekről folyó nyilvános vitákhoz vezettek. Az állampolgársággal kapcsolatos alapvetésekről szóló nemzeti és nemzetközi viták a tanárok és képzők figyelmét is felkeltik.

Az alapvetések (keretek) hangsúlyozzák az állampolgári ismeretek oktatását, ennek tudományos alapjait, leírják a tanulási folyamat körül kialakult pedagógiai klímát, meghatározzák a didaktikai megközelítéseket a demokrácia tanulásával és az aktív állampolgárrá válással kapcsolatban. Emellett leírják a legfontosabb képességeket, amelyeket ehhez meg kell szerezni. Ezt a keretanyagot azután meg kell vitatni a tisztviselők széles körében, tanácsadó testületekben, civil és pedagógus szervezetekben, a tanulók képviselői között és a szülők szervezeteiben stb. A következő lépés az ismeretek beépítése a tananyagokba.

Az A Mellékletben egy keretanyag első változata található az 5. pontban fesorolt nemzetközi szervezetek anyagai alapján.

6. A médiatudás (Media literacy) nagyon fontos a jelenlegi globális társadalom működéséhez

Ez az állampolgári ismeretek oktatásának egyik legfontosabb eleme.

A médiaértés, médiatudás alatt a különféle csatornákon érkező hírekhez hozzáférést, az információk megértésének, elemzésének, felhasználásának a képességét, a korszerű ICT-k alkalmazásának készségét értjük. A szélessávú internet, a gyorsan változó információátadás és -struktúrák, az információáradat és a számtalan féle médiacsatorna korábban az állampolgároknak szükségük van a média kezelésének képességére. Ez azt jelenti, hogy megvan a tudásuk, készségük és megfelelő hozzáállásuk ahhoz, hogy tudatosan, kritikusan és aktívan használják fel a mai társadalom komplex információit. Kutatások bizonyítják, hogy digitális falak vannak az egyes társadalmi csoportok között: az idősek, munkanélküliek, alacsony képzettségűek kevésbé férnek hozzá és kevésbé ismerik ki magukat az új médiumokban.

A média fontos szerepet játszik az információk rendelkezésre bocsátásában és a véleményformálásban. De még lényegesebb, hogy hatalmas eszköz a politikai folyamatokban. Nemcsak felvetnek közösségi és politikai témákat, feladatokat, hanem komoly szerepet is játszhatnak a kimenetelben.

A polgároknak nemcsak azt kell tudniuk, hogyan működik a média, vagy hogyan kell a médiát befogadni, hanem képesnek kell lenni résztvenni abban a társadalmi folyamatban, amelyben a média (elsősorban a digitális csatornák) olyan fontos szerepet játszanak.

Felnőttképzésben, de az alap- és középfokú oktatásban is ezek a fejlemények tükröződjenek a tanítási gyakorlatban. Példa erre az ún. **civil újságírás**: azok, akik 2005. július 7-én, a támadás alatt a londoni metróban voltak, beszámoltak a családtagjaiknak, barátaiknak és a hírügynökségeknek a mobilukon keresztül. Néhányan közvetlenül a támadás után küldtek digitális fotókat.

Egy másik új fenomén a **weblogging (blog)**. Személyre szabott weboldalakat nemcsak magánjellegű naplók közzétételére használják, hanem növekvő mértékben politikai aktivitásokra és a társadalmi kohézió erősítésére.

A legújabb fejlemény a **podcasting**. Itt a rádiózás (idővel a videózás) MP lejátszóval történik. Az elnevezés a rádió (*broadcasting*) és az iPod okostelefon kombinációjából keletkezett. Elvben minden polgár egy digitális felvevővel (rögzítővel) és honlappal sugározhatja a véleményét, elképzeléseit. A használat az USA elnöke vagy a holland igazságügyi miniszter heti üzenetétől más hírekig, napi beszélgetésekig és képzési programokig bármi lehet. Jellemzői a podcastingra, hogy akkor hallgathatod meg, amikor neked megfelelő.

Ebben a programozásban a felnőttképzésnek is ki kell használni az internet nyújtotta lehetőségeket. Néhány friss kezdeményezést mutatunk be az alábbiakban.

Közösségfejlesztés:

– Nyugdíjasok saját programjaik megszervezésére használják a helyi közösségek szintjén; az utóbbi években honlapokat építettek házi és közterületi találkozók szervezésének támogatására (meetup.com)

Politikai aktivizálás:

– Széles közönség elérése interneten keresztül politikai célok megismertetéséhez, eléréséhez (anti-globalizációs csoportok).

- Az USA elnökválasztási kampánya is figyelemre méltó: Bush, Dean, Kerry és Clarke kampányai több szempontból is innovatívok voltak a párt önkénteseivel való kapcsolattartásban és különösen a támogató adományok interneten történő gyűjtésében.

Jó gyakorlat:

Ott, ahol még létezik a társadalomban a digitális fal, a kormányok vagy magánprogramok teszik az internetet és a számítógépeket a lemaradó csoportok számára is hozzáférhetővé.

USA példa az Access@home. Magánkezdeményezés mintegy százezer kiskeresetű háztartás internet hozzáférése érdekében. A számítógép- és a szélessávú internet hozzáférés mellé képzést is biztosítanak. 2005 augusztusában indult az 5 éves, 1 milliárd USD költségvetésű projekt Bronxban (New York).

A Téma Fórumok (*Issues Forum*) kísérleti fázisban levő kezdeményezések az internet politikai célú használatára. Olyan online fórum, mint például a városháza fórum, ahol a lakosok, újságírók, helyi tanácsnokok feltehetik a gondolataikat, kérdéseket tehetnek fel, egymással kommunikálhatnak, kérhetik a közösség reakcióit stb. (<http://www.nifi.org/>, <http://www.e-democracy.org/newham/>).

Nemrég indult el kísérleti jelleggel a Nemzeti Beszélgetés (*National Conversation*), egy interaktív esemény USA-szerte gondolatok, vélemények cseréjére, és másokkal történő összehasonlításokra (www.nationalconversation.net).

7. A demokratikus állampolgári készségek különböző szocializációs folyamatokon keresztül szerezhetőek meg

Különböző intézmények befolyásolják a demokratikus állampolgári készségek megszerzését: az iskola, az internet, a TV, a szülők, különféle csoportok, sportszervezetek, munkahelyek, szomszédságok, maga a civil társadalom.

Noha az elérések hatékonysága sok mindentől függ, itt röviden összefoglaljuk ezeket.

Háttér Társadalmi-gazdasági helyzet Etnikai származás Nem Életkor	Iskola Képzés szintje Demokratikus légkör Az iskola vezetőségének stílusa Az oktatás módja Az állampolgári képzésen alapuló elemek Vitázási gyakorlat A részvétel lehetősége Tudástransfer	Politika A politikai döntéshozók magatartása A politikusokba vezetett bizalom Politikai érdekek Politikai ismeretek Politikai hatásosság Politikai párttagság
Család Családi háttér (képzettség, foglalkozás)	Barátok, csoporttagok (peers) Befolyásolás	
Egyház Látogatás, odatartozás	Munka Lehetőség a részvételre	Media Újságolvasás TV-nézés hossza
Hálózatok Részvételi hálózatok	Egyesületek/ szervezetek Tagság Aktív vezetőségi tag	Internet Virtuális közösségekben részvétel Csevegő/MSN

8. A hétköznapi tapasztalt demokráciaszint határozza meg a részvételt

A bevezetőben említettük De Winter megjegyzését arról, hogy a ténylegesen megélt hétköznapi helyzetek esetenként ellentmondanak annak, amit a demokráciáról kellene megtanulni. A példája az amerikai gettóknak élő magatartásáról szólt. Szerinte a fiatalok érdekében két nagy beavatkozásra (akcióra) lenne szükség: egyrészt a szülőknek kellene nevelési tanácsokat adni, hogy gyermekeiket demokratikusabbnak neveljék; a másik terület a központi és helyi kormányzat felelőssége: javítsanak a társadalom perifériájára kerültek életkörülményein.

A felnőttek számára is hasonlóak a tanulságok. Ha a napi helyzetek, a környezet antideokratikus, akkor a demokratikus részvételről nincs sok értelme tanulni. Csak ha az embereknek van lehetősége a demokráciát a gyakorlatban megvalósítani, akkor veszik észre, hogy az aktív részvételnek van értelme, akkor lehetnek hatásosak.

Az önkéntes szervezetekben részt vevő felnőttek (politikai pártok, szakszervezetek, sportklubok stb.) hajlandóbbak a politikai döntéshozatalban is részt vállalni.

Itt az iskolák is sokat tehetnek azzal, hogy kapcsolatot építenek ki az iskola és a szülők között. A szülők megtanulhatják, hogy hallassák a hangjukat a helyi politikában vagy a szom-

szédságokban. Megtanulhatják, hogyan vállalhatnak felelősséget és kezdeményezhetnek a saját környezetükben. Ilyen módon szerezhettek gyakorlatot a demokratikus részvételben. Hasonló hatása lehet az alkalmazotti részvételnek, a kritikus fogyasztónak, kritikus páciensnek stb.

Jó gyakorlat: Konszenzus Konferencia

A dán technológiai tanács által kifejlesztett ún. Konszenzus Konferencia lehetőséget ad a (felnőtt) résztvevőknek, hogy összetett etikai, társadalmi-szociális vagy pártpolitikai témákat megvitassanak, és saját véleményét formáljanak. Dániában a konferenciák háromnaposak és nyilvánosak. A belga King Boudewijn Alapítvány adaptálta a módszert, és három hétvégre szervezett konferenciát. A Konszenzus Konferencia célja:

- lehetőséget adni a résztvevőknek, hogy elmondhassák véleményüket komplex társadalmi és politikai témákról;
- megismertetni a szakértőket és politikacsinálókat a lakosság kérdéseivel és véleményével;
- tanácsokat megfogalmazni a politikacsinálóknak;
- nyilvános vitákat gerjeszteni, támogatni.

A lakossági panel résztvevői különböző háttérű, nyitott polgárokból állnak. Kiválasztásuk 1000 véletlenül kiválasztott, 18 éven felüli polgárnak küldött meghívással történt. Egy csoportba 14 főt választanak ki a részvételre, lehetőség szerint különböző korú, nemű, végzettségű, szakmájú és lakóhelyű polgárokat.

Az előkészítés a témáról szóló tájékoztató anyagokat és két hétvégi tréninget tartalmaz. A hétvégi találkozón a résztvevők megismerkednek egymással. A kiválasztott résztvevők megfogalmazzák a konferencián körülfáradó kérdéseket és részt vesznek a szakértők kiválasztásában.

A Konszenzus Konferencia első napján a szakértők előadásokat tartanak a polgárok paneljében megfogalmazott kérdésekhez kapcsolódóan. A 12-15 szakértő részletezi a témák pénzügyi, biológiai, jogi, társadalmi és etikai szempontjait.

A második nap délelőttjén a panel résztvevői megkérlik a szakértőket, hogy pontosabban dolgozzák ki vagy magyarázzák el a saját előadásukat. A hallgatóságnak is van lehetősége kérdések feltevésére. A nap hátralevő részében a hallgatóság és a szakértők hazamehetnek. A panel résztvevői a végleges anyagon dolgoznak. Késő estére készül el a dokumentum első változata, amely alkalmas megvitatásra a panelben. Ezt egy újabb forduló követi, ahol kisebb csoportokban vitáznak a résztvevők. A panel törekszik egyértelmű megfogalmazásokra. A harmadik, utolsó napon a lakossági panel bemutatja a végső dokumentumot a szakértőknek, a hallgatóságnak és a sajtónak. A végső dokumentumhoz a szakértők írásos kiegészítéseivel készítenek egy jelentést, amelyet megküldenek a parlamenti képviselőknek.

9. Mi járulhat még hozzá a polgárok részvételének erősítéséhez?

A polgárok részvételének elősegítése a közoktatás keretében

A Nemzetközi Környezetvédelmi Ügynökség (IEA) szerint a polgárok képzésével kapcsolatos tanulmány azért jó, mivel a világ minden tájáról származó tanulmányokon alapszik. Mióta Nagy-Britanniában 2002 óta a tananyag része a polgári ismeretek, a tapasztalatok következők szerint foglalhatók össze:

- A középiskolákban bevezették a „**polgári ismeretek**” tantárgyat, amely alapvetően fontos, hogy felkészítse a fiatalokat a szociális és politikai aktivitásra.
- Az általános iskolában is már a lehető legkorábban kell órákat tartani, feladatokat adni a polgári magatartásról.
- Az osztályban és az iskolában tapasztalható demokratikus légkör hozzájárul a későbbi tudatos polgári magatartáshoz: a tanulók véleménynyilvánítását lehetővé tevő tanár és a mód, ahogy ezeket a kérdéseket kezelik az osztályban; a diákok részvételi lehetősége az iskolatanácsban (valós dolgokba való való beleszólással és nemcsak az italaautomata kérdéskörében).
- A tanított anyagnak legyen kapcsolata a tanulók érdeklődési körével vagy későbbi életükkel.
- Ösztönző hatása van a vitákra lehetőségeket adóan összeállított tananyagnak.
- A „szolgálattanulás” (önkéntes gyakorlat) összeköti az iskolában tanultakat a helyi közösséggel. A közösségben végzett tevékenységeket azután megbeszélhetik az órákon. Fontos a visszacsatolás. Ezeknek a projekteknek a hatása biztató: általában aktívabbak a későbbiekben azok a felnőttek, akik tanulóként önkéntes gyakorlatot szereztek.
- A „részvétel során tanulás” (ifjúsági tanács az iskolában és az önkormányzatnál) projekteket igényel. Sok projektet éppen azért indítanak, hogy a fiatalokat bevonják társadalmi és politikai tevékenységekbe. Az ifjúsági parlament párhuzamosan tevékenykedik a helyi döntéshozó testületekkel; máshol egyéb módját találják annak, hogy a fiatalok beleszólhassanak a település ifjúságpolitikájába.
- Mindehhez olyan szülők szükségesek, akik meghatározzák a gyermekeik magatartásának határait, és akik biztonságos légkört teremtenek gyermekeik körül.

A polgári részvétel támogatása a felnőttképzéssel

Az iskolai keretek közötti felkészítés következtetéseivel sok a felnőttképzésre is érvényes (gyakorolva tanulás, önkéntesség, részvétel a gyerekek iskolájának életében).

- A felnőttképzés felkészíti a felnőtteket a részvételre, a közös döntésekre a munkahelyeken, az iskolai tanácsokban, szülői munkaközösségek munkájában.
- Fontos része a felnőttképzésnek az inaktív nők, bevándorlók és alacsonyán képzettek bevonása a közös tevékenységekbe.

10. Javaslatok

A lakosság aktivitása társadalmi és politikai témákban egy nagyon komplex, többdimenziós történet. Ehhez nem elég a tanítás. A sokoldalú, összetett feladatot akkor lehet teljesíteni, ha vannak közös célok, és ezek irányába dolgoznak.

1. A tanításnak kulcsszerepe van, de egyedül nem elégséges.
2. A demokrácia és részvétel tanulásának gyermekkorban kell kezdődni és élethosszig kell tartani; a szükséges képességeket ehhez közösen kell kialakítani, megtalálni.
3. A családban folytatott nevelésnek világosnak, egyértelműnek kell lenni, és ezzel járulni hozzá a demokráciára neveléshez.
4. A részvételi lehetőségeket folyamatosan bővíteni kell (iskola, munkahely, település stb.).
5. Segíteni kell a korszerű ICT eszközök használatát és a média felelős értelmezését.

El kell érni – egyebek mellett - az aktív részvétellel:

6. A politikusok megatartásának minden szinten – a helyitől az uniós szintig – példamutatónak kell lenni.
7. A politikába és politikusokba vetett bizalmat helyre kell állítani.
8. Javítani kell a társadalmi és anyagi életfeltételeket.

A. Melléklet

A „jó polgár” tulajdonságai és kompetenciái

A listát az Európai Tanács EDC projektje, az EU B munkacsoportja, az OECD DeSeCo projektje, Fratzczak-Rudnicka és Torney Purta jelentése alapján állítottuk össze

Ismeri, tudja

- a politikai és jogi rendszer alapjait, a jogokat és kötelességeket, a parlamentális kormány jellemzőit, a szavazások fontosságát, helyi, állami és EU szinten;
- a demokrácia alapjait, a politikai pártokat, a választási programokat, a választás menetét;
- a média szerepét a köz- és magánéletben;
- a társadalom kapcsolatrendszerét; a társadalom jogait (szociális biztonság);
- a saját országa történelmi és kulturális örökségeit;
- lényeges szabályok és értékek megelőlegezett dominanciáját;
- az iskolákban és az országban tapasztalható eltérő kultúrákat;
- a legfontosabb események, trendek és változások összetevőit helyi, nemzeti, EU és világtörténelmi szinten;
- az iskolákban és az országban meglévő különböző kultúrákat;
- a nemzeti, uniós és világtörténelem változásainak összetevőit;
- önkéntes szervezetek munkáját.

Magatartás, vonzalom:

- a politikai közösség támogatása (patriotizmust is beleértve);
- demokratikus, felelős, politikailag megbízható, bizalommal teli, lojális;
- a közösséghez tartozás érzése;
- tolerancia, mások tisztelete; nyitottság a változásokra; képesség az alkalmazkodásra és a kompromisszumokra;
- környezetvédelem;
- emberi jogok tiszteletben tartása (szabadság, különbözőség, egyenlőség).

Intellektuális képességek (készségek):

- vegyen részt politikai vitákban; legyen tisztában az aktuális politikai témákkal; tudja azokat értékelni;
- tudjon vitákat békésen rendezni; képes legyen döntést hozni;
- tudja a média üzeneteit tolmácsolni (a háttérben levő érdekeket és értékrendeket stb.);
- tudja, hogy „melyik gombot kell megnyomni”;
- tudjon tanulni; ne legyen funkcionális analfabéta; ismerjen idegen nyelveket; igazodjon el az információk között és tudja használni az ICT eszközeit; tudjon kommunikálni.

Részvételi képességek (készségek):

- tudja, hogyan kell szavazni; kövesse nyomon és befolyásolja a politikákat, döntéseket;
 - kritikusan kezelje meg az információkat;
 - aktívan használja a médiumokat (ne mint fogyasztó, hanem mint a médiatartalmának elő-
állítója);
 - vegyen részt önkéntes szervezetekben; építsen szövetségeket; működjön együtt; legyen interaktív;
 - tudja kezelni a nemi és vallási különbségeket, a multikulturalizmust.
-

Szakirodalom

Audigier, François, *Basic Concepts and core competencies for education for democratic citizenship*, DGIV/EDU/CIT (2000) 23

http://www.coe.int/T/e/Cultural_Cooperation/Education/E.D.C/Documents_and_publications/By_Subject/Concepts/basic_.pdf Available at the Internet at 24 August 2005

Bîrzéa, César, *Education for democratic citizenship: a lifelong learning perspective*, DGIV/EDU/CIT (2000) 21

http://www.coe.int/T/e/Cultural_Cooperation/Education/E.D.C/Documents_and_publications/By_Subject/Policies/Birzea_Lifelong_perspective.PDF Available at the Internet at 24 August 2005

Carey, Liam, Keith Forrester, *Sites of Citizenship: Empowerment, participation and partnerships* DECS/EDU/CIT (99) 62 def.2

http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/education/E.D.C/Documents_and_publications/By_subject/Sites/077_sites.asp Available at the Internet at 24 August 2005

Cleaver, E., E. Ireland, D. Kerr, J. Lopes (2005) *Citizenship Education Longitudinal Study: Second Cross-Sectional Survey 2004*, National Foundation for Educational Research

<http://www.dfes.gov.uk/research/programmeofresearch/projectinformation.cfm?projectid=14513&resultspage=1> Available at the Internet at 30 September 2005

Consensus Conference: A Danish description <http://www.cointelligence.org/PConsensusConference1.html> Available at the internet at 24 August 2005

Duerr, Karlheinz, Vedrana Spajic-Vrkaš, Isabel Ferreira Martins, *Strategies for Learning Democratic Citizenship*, DECS/EDU/CIT (2000)16

http://www.coe.int/T/e/Cultural_Cooperation/Education/E.D.C/Documents_and_publications/By_Subject/Practice/strategies_4_learning_EDC.pdf Available at the Internet 24 August 2005

Fratczak-Rudnicka, B., & Torney-Purta, J. (2001, October). *Competencies for Civil and Political Life in Democracy*. In *Additional DeSeCo Expert Papers*, briefing materials prepared for DeSeCo's 2nd International Symposium. Neuchâtel, Switzerland: Swiss Federal Statistical Office.

http://www.portal-stat.admin.ch/deseco/expert_opinions_fratczak_torney_purta.pdf available at the internet 30.08.2005

Hartman, Ivo (2003), *Leven lang niet-formeel leren voor actief burgerschap* (Life long non-formal learning for active citizenship). Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek (unpublished document)

Hess, Robert D. and Judith V. Torney (1967) *The Development of Political Attitudes in Children*. Chicago: Aldine

Implementation of "Education and Training 2013 work programme", Working Group on Basic skills, entrepreneurship and foreign languages. Progress Report November 2003.

http://www.europa.eu.int/comm/education/policies/2010/doc/basic-skills_en.pdf available at the Internet 30.09.2005

Kerr, David, Rolf Mikkelsen, Isak Froumin, Bruno Losito, Milan Pol, Mitja Sardoc, César Bîrzéa, *All-European Study on Policies for Education for Democratic Citizenship (EDC)*,

DGIV/EDU/CIT (2004) 12

http://www.coe.int/T/e/Cultural_Cooperation/Education/E.D.C/Documents_and_publications/By_Subject/Policies/All_european_study_complete.PDF Available at 24 August 2005

Niemi, Richard G. and Jane Junn (1998), *Civic Education. What Makes Students Learn*, New Haven and London: Yale University Press

Putnam, Robert D. (2000), *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster

Putnam, Robert D. (2004), Education, Diversity, Social Cohesion and "Social Capital". Speech at OECD Education Ministers, Dublin 18-19 March 2004 <http://www.oecd.org/dataoecd/37/55/30671102.doc> Seen at the Internet at 30.08.2005

Rychen, D.S. and L.H. Salganik (eds.)(2003) Key competences for a successful life and a well-functioning society www.deseco.admin.ch Available at the Internet 30.08.2005

Schugurensky, Daniel (2004) *Participatory budget: A tool for democratizing democracy* Talk given at the meeting "Some Assembly Required: Participatory Budgeting in Canada and Abroad," Toronto Metro Hall, April 29, 2004. http://fcis.oise.utoronto.ca/~daniel_schugurensky/ Available at the internet 23 August 2005

Torney-Purta, Judith (1999, eds.) *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*, Delft: Eburon

Torney-Purta, Judith, Rainer Lehman, Hans Oswald and Wolfram Schultz (2001) *Citizenship and Education in Twenty-eight Countries. Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*, Delft: Eburon

http://www.iea.nl/fileadmin/user_upload/Publications/Electronic_versions/CIVED_Phase2_Age_Fourteen.pdf

Winter, Micha de, *Democratieopvoeding versus de code van de straat*. Speech (oratie) at the acceptance of professor of the study of educational questions, University of Utrecht, 20 June 2005. <http://www.uu.nl/content/OratieMdW2005Webversie3.pdf> available at the internet 30.08.2005

Working Group B "Key Competences" (2004), *A European Reference Framework for Key Competences in the Knowledge-based Society*. Implementation of "Education and Training 2010" Work Programme <http://europa.eu.int/comm/education/policies/2010/doc/basicframe.pdf> available at the internet 30.08.2005

Halász Gábor: Kompetenciatanítás (előszó) <http://halaszg.ofi.hu/download/Kompetencia%20%28elozso%29.htm>

Aarhus, <http://www.unecce.org/fileadmin/DAM/env/pp/ecases/handbook.pdf>